

КОМУНІКАТИВНА ДІЯ ТА АДАПТАЦІЯ ЛЮДИНИ ДО УМОВ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ПРОБЛЕМА НОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Анотація. Розвиток нових цивілізаційних відносин, починаючи з другої половини ХХ ст., спричинив докорінні зміни інформаційно-комунікативних процесів, що було пов'язано з новими тенденціями цивілізаційного розвитку, і, як наслідок, – у ХХІ ст. проблема комунікації стає однією з нагальних проблем. Зміни, що відбуваються останнім часом в політичному, економічному, суспільному житті незалежної України, а також історичні виклики, що супроводжують ці зміни, актуалізують проблему комунікації як невіддільної складової людського життя. Зазначається, що процеси комунікації охоплюють величезний діапазон явищ у людському суспільстві – від звичайної розмови, щоденного вітання й до масових комунікаційних процесів, виокремлено вербальні та невербальні види комунікації, наголошується, що нагальною проблемою сьогодні є вивчення механізмів комунікативної взаємодії та адаптації людини до нових умов соціокультурного середовища. Зауважується, що дотримання позиції, спрямованої на соціальне співробітництво, дозволить створити суспільство етичної згоди, що стане запорукою вирішення гуманітарних проблем, особливо в умовах сучасних викликів. Комунікативна дія, спрямована на розуміння “Іншого”, знижуватиме рівень соціальної напруги і створюватиме умови формування демократичного, консолідованого суспільства.
Ключові слова: комунікація, комунікативна дія, “Інший”.

Анотация. Развитие новых цивилизационных отношений, начиная со второй половины ХХ в., повлекло за собой коренные изменения информационно-коммуникативных процессов, что было связано с новыми тенденциями цивилизационного развития, и, как следствие, в ХХІ в. проблема коммуникации становится одной из насущных проблем. Изменения, происходящие в последнее время в политической, экономической, общественной жизни независимой Украины, а также исторические вызовы, которые сопровождают эти изменения, актуализируют проблему коммуникации как неотъемлемой части человеческой жизни. В статье отмечается, что процессы коммуникации охватывают огромный диапазон в человеческом обществе, начиная от обычной беседы и заканчивая массовыми коммуникационными процессами. Выделяются вербальные и невербальные виды коммуникации, подчеркивается, что насущной проблемой сегодня является изучение механизмов коммуникативного взаимодействия и адаптации человека к новым условиям социокультурной среды. Отмечается, что соблюдение позиции, направленной на социальное сотрудничество, позволит создать общество этического согласия, что станет залогом решения гуманитарных проблем, особенно в условиях современных вызовов. Коммуникативное действие,

направленное на понимание “Другого”, снизит уровень социальной напряженности и создаст условия формирования демократического, консолидированного общества.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативное действие, “Другой”.

Summary. The contemporary world is convinced that social progress is the shift from violence and class relations to civil society based on law and civil rights. But the question arises: is the “law” and “right” absolute norms, standing over the interests of classes and nation states, and can consider them as universal truth? Can people accept the fact that, along with the religious beliefs there are different standards of morality, and that should show tolerance to those concept of “bad” and “good” understood and interpreted differently than we do? How to prove the truth of their faith and morals? This proof of rightness can be a distancing and even aggression towards “the Other”.

Society, according to T. Hobbes, for reconciliation, signed a contract, which included compulsory norms that exclude violence. However, again the question arises: are common rules possible, and if possible, is it possible to specify the place where they are implemented? History of Culture shows that they are implemented in the communication. The multifaceted cultural activities of the individual and society is the basis of creative process. The qualitative change of society and man (the subject of historical cultural activity) is creative process. Formation of a personality and its socialization and intellectual enrichment are not possible without communication.

The development of new civilizational relations starting from the second half of the XX century, caused fundamental changes of information and communication process. This was associated with new trends of civilization development – integration, globalization, – on the one hand and on the other hand individualization and atomization of the individual. In the XXI century problem of communication is one of urgent problems.

In cultural anthropology, Problems of Communication are studied in various aspects: intercultural and interpersonal. Parameters of communication can be direct (here and now) or indirect (in time and in the text, in the image, in sound). Significant place in modern society occupy the mass media, which often perform forcibly communication so-called indoctrination and penetration, which is especially pronounced in the information wars. In cultural anthropology communication is divided into verbal and nonverbal, the latter can be much more aggressive than the first one. Communication is a form of communication that provides interaction between people using different kinds of message transmission. During the

communications emotional and psychological condition that affects the mood and behavior is transmitted. The changes taking place recently in the political, economic and social life of independent Ukraine, and historical challenges that accompany these changes are making the problem of communication, which is an integral part of human life, actual one.

Modern communication theory revives categories such as "justice", "individual sovereignty", "duty and conscience". Communication problems include identity problem. The identity based on common traditions and norms is an important policy of resistance, but these same traditions may impede understanding of "the Other". The society that shows intolerance for "the Other", is doomed to live in constant conflict and have no prospects for reaching an agreement.

The problem of communication in terms of interaction between "I – the Other" – is the problem of the dialogue of cultures. Axiological context of the dialogue of cultures helps to learn the system of human values. Since Ukraine is poly-ethnic and multicultural this aspect of communication is the most important and meaningful. Today's society requires a full-fledged cultural ties in each region and in the country as a whole. This can be realized under the conditions of communication with public associations on various levels. The solution of humanitarian problems, especially in today's challenges will also depend on communication, which aims at understanding "the Other". This will reduce the level of social tension and create conditions for the formation of a democratic, consolidated society.

Key words: communication, communicative action, "the Other".

Культура як комунікаційна система включена до будь-яких процесів, пов'язаних з суспільними відносинами. Багатогранна культурна діяльність індивіда і суспільства є основою творчого процесу, в якому якісно змінюється і суспільство, і людина як історичний суб'єкт культурної діяльності. У цьому процесі відбувається становлення особистості, її повна соціалізація, всебічне духовне збагачення, що, безперечно, неможливо без комунікації. Сучасний світ цілком слушно переконаний в тому, що соціальний прогрес полягає в переході від насильства, становах забобонів до закону і права. Але виникає питання: чи є "закон" і "право" абсолютними нормами, що стоять над інтересами класів і національних держав, чи можна розглядати їх як всезагальну істину? Чи зможуть змиритися люди з тим, що поряд з різними релігійними віруваннями існують різні норми моральності й моралі та що слід проявляти терпимість до тих, хто поняття "погане" і "хороше" розуміють і тлумачать не так, як ми? Адже, мовою Ю. Лотмана, "одні культури розглядають себе як суму прецедентів, вживань, текстів, інші як сукупність норм і правил. У першому випадку правильно те, що існує, у другому існує те, що правильно" [5, 19].

Як довести істинність своєї моралі та віри? І чи не стане цей доказ своєї правоти дистанціюванням, якщо не агресією, стосовно "Іншого"? Суспільство, згідно з Т. Гоббсом, для того, щоб примиритися, уклало своєрідний договір, у який входили деякі загальнообов'язкові норми, що виключають насильство. Однак знову постає питання: а чи можливі загальнолюдські норми, і якщо можливі, то чи можна вказати місце, де вони реалізуються? Історія культури показує, що реалізуються вони в комунікації.

Розвиток нових цивілізаційних відносин, починаючи з другої половини ХХ ст., спричинив докорінні зміни інформаційно-комунікативних процесів, що було пов'язано з новими тенденціями цивілізаційного розвитку (інтеграція, глобалізація, з одного боку, а з іншого — індивідуалізація та атомізація особистості, процеси демасифікації). У ХХІ ст. проблема комунікації стає однією з загальних проблем, у зв'язку з чим є предметом багатьох наук — психології, соціології, лінгвістики, філософії. У культурній антропології проблеми комунікації досліджуються як у міжкультурному аспекті, так і на міжособистісному рівні. Аналіз видів комунікацій у контексті культурно-антропологічного (О. Больнов) або релігійно-антропологічного (М. Бубер) значення посилив вплив герменевтичної традиції в дослідженні комунікативних ситуацій, знакових систем, а також соціокультурних форм їх здійснення. Слід також зауважити, що в контексті філософсько-антропологічного аналізу обґрунтування здобули концепції "інтерсуб'єктивізму" (Е. Гуссерль), "екзистенційна комунікація" (К. Ясперс), "діалогізм" (М. Бахтін), "діалогічний персоналізм" (М. Бубер), "комунікація як засіб суспільного життя" (Ю. Габермас, Н. Луман), "масова комунікація" (М. Вебер) тощо.

Як відомо, параметри комунікації можуть бути безпосередніми (тут і зараз) або опосередкованими (у часі, а також в тексті, в образі, в звуці)¹. Значне місце в сучасному суспільстві посідають засоби масової комунікації, які часто здійснюють (незалежно від нас) насильницьку комунікацію так звану індоктринацію, що особливо відчутна під час інформаційних війн. Крім того, в культурній антропології комунікація поділяється на вербальну і невербальну, водночас остання може

бути значно агресивнішою за першу. Невербальна комунікація охоплює жестову, мімічну взаємодію, а також тактильну, ольфакторну, візуальну, звукову. Таким чином, комунікація — це форма зв'язку, що забезпечує взаємодію між людьми за допомогою передавання повідомлення різного роду: нової, навчальної, яка орієнтує, направляє, стимулює до дії, закликає до пасивності тощо. Слід також наголосити, що в процесі комунікації передається і емоційно-психологічний стан, що впливає і на настрій, і на поведінку людини.

Отже, процеси комунікації охоплюють величезний діапазон явищ у людському суспільстві — від звичайної розмови до масових комунікаційних процесів. Не буде перебільшенням сказати, що всі науковці, котрі вивчають комунікацію, одностайні у визнанні її фундаментального характеру для функціонування культур. Зміни, що відбуваються останнім часом у політичному, економічному, суспільному житті незалежної України, а також історичні виклики, що супроводжують ці зміни, актуалізують проблему комунікації як невіддільної частини людського життя.

Як уже зазначалось, існують різні підходи до розуміння сутності спілкування, інтерпретації процесів комунікації, що пов'язано з різним розумінням суті соціокультурних взаємодій між людьми, а також із застосуванням різної методології пізнання людського суспільства [2, 398]. У наш час — швидкого розвитку інформаційних технологій — у науці широко представлена точка зору про те, що суть комунікації полягає в сукупності засобів передання соціальної інформації, яка утворює базу для інформаційного суспільства. Таке розуміння комунікації лише частково використовується культурною антропологією, в якій набули поширення два підходи: міжособистісний і соціокультурний. Перший своїм корінням сягає в епоху Просвітництва і має на увазі будь-яку міжособистісну взаємодію на кшталт суспільного договору, де “учасники діють відповідно до його положень і усвідомлюють інших людей лише у світлі цих зобов'язань, тобто безособово” [2, 399]. Інший підхід ґрунтується на визнанні особистісного аспекту процесу комунікації та спрямованості на розуміння іншими людьми.

Необхідно зауважити, що формування та розробка сучасних теорій комунікації пов'язується з іменами як зарубіжних (Г. Тард, К. Ясперс, Е. Муньє, Ю. Габермас, К. Апель, Н. Луман, П. Бурдьє, М.

Гайдеггер, М. Маклюєн, С. Гантінгтон), російських (П. Флоренський, Г. Шпет, О. Потебня, Ю. Лотман, Г. Почепцов, О. Больнов, М. Каган, П. Гайденко, А. Белік, О. Савруцька), так і українських (О. Семашко, В. Судакова, Н. Зражевська, Є. Більченко, А. Єрмоленко, Л. Ситниченко та ін.) теоретиків різних поколінь. Однак, незважаючи на значну кількість праць, сьогодні доводиться констатувати, що комунікативна сфера сучасної соціокультурної реальності все ще залишається найменш вивченою в культурологічному і морально-психологічному планах, а вітчизняна наука у своєму внеску в загальну теорію комунікації робить тільки перші кроки.

Про різноманіття проблем комунікації в культурологічному контексті свідчить широкий діапазон понять, що використовуються як у науці, так і в повсякденні: “комунікативна ситуація”, “комунікативний простір”, “етнокомунікація”, “масова комунікація”, “комунікативна особистість”, “комунікативна функція” і т. ін. Безумовно, в наш час найбільш нагальною проблемою є вивчення механізмів комунікативної взаємодії та адаптації людини до нових умов соціокультурного середовища. І сьогодні, як і сто років тому, залишаються актуальними, суголосними основній тенденції культурної антропології, думки, висловлені К. Ясперсом про те, що діалог народів, культур і релігій — життєво необхідний. Дійсно, життєво необхідно в наш час зрозуміти в людині різноманітне, і для цього сьогодні відкриті безмежні можливості.

Вивчаючи культурологічний аспект комунікації, неможливо обійти увагою і позицію Ю. Габермаса, в концепції комунікативної дії котрого слід виокремити два моменти: 1. суб'єкт комунікативної дії є одночасно ініціатором комунікації та продуктом традиції, а як суб'єкт певної соціальної спільноти він є результатом процесу соціалізації, що визначає його становлення як особистості [8, 355]. Соціокультурні умови як фрагмент життєвого світу людини є не що інше, як контекст комунікативних процесів, завдяки якому формується база ресурсів для дій, орієнтованих на досягнення взаєморозуміння. Розмірковуючи про федералізацію, філософ наголошує на тому, що це можливо тільки тоді, коли членів різних етнічних груп і культурних життєвих світів можна територіально більшою чи меншою мірою відмежувати один від одного. Однак, коли в суспільстві існує громадськість, що ефек-

тивно функціонує з комунікаційними структурами, які створюють умови і сприяють проведенню дискурсів самозгоди, тоді демократичний процес здійснення рівних суб'єктивних прав може поширитися і на забезпечення рівноправного співіснування різних етнічних груп і їхніх культурних форм життя, і для цього не потрібно особливого обґрунтування і жодних конкуруючих принципів. Отже, в мультикультурних суспільствах рівноправне співіснування форм життя для кожного громадянина означає гарантований шанс без образ знаходитись у своєму рідному культурному світі й дозволити своїм дітям вирости в ньому.

2. Досягнення консенсусу, за Ю. Габермасом, визначається рівнем стійкості соціальних норм, які є регуляторами поведінки людей. Якщо людина виявляється поза зоною цих норм, вона “випадає” із системи відносин, що забезпечують її існування. Комунікативна поведінка і програма виконуваних соціальних ролей здійснюється людиною в межах певної нормативної системи, завдяки чому “конститується світ легітимно впорядкованих міжособистісних відносин...” [9, 235]. Моральна нормативність, на думку Ю. Габермаса, історично формувалася як умова соціальності, як фактор культури, як фрагмент життєвого світу людини, регламентуючи відносини між людьми. На думку філософа, універсальні підстави моральної єдності полягають у комунікації: коли ми розмовляємо з іншими, то визнаємо їх як самих себе. Однак обов'язкова до виконання моральна норма нерідко порушується, люди нехтують у своїй поведінці нормами моралі, що веде до конфліктів. Рівень ефективності комунікативного процесу закладено в “етичних імперативах”, що сприяють запобіганню будь-яким конфліктам, зумовлених неузгодженістю прав і обов'язків [9, 251] у різних життєвих ситуаціях.

Думку Ю. Габермаса продовжує німецький філософ, теоретик постмодернізму К.-О. Апел, котрий, констатує надзвичайний науково-технічний розвиток, що відбувся протягом ХХ ст., слушно наголошує на тому, що науково-технічна цивілізація “поставила всі народи, раси і культури... перед обличчям спільної етичної проблематики ...брати на себе солідарну відповідальність за наслідки своїх дій у планетарному масштабі” [1, 264]. У розвитку сучасної цивілізації, за твердженням К.-О. Апеля, існують глибокі протиріччя: диспропорція між на-

ростаючими тенденціями свободи, що забезпечується досягненнями науки і техніки, з одного боку, а з іншого — необхідністю нормативного регулювання поведінки людей.

Слід зазначити, що у філософських поглядах К.-О. Апеля на природу комунікації дуже важливою є думка про нерозривний зв'язок етичних і мовних аспектів комунікації. Так, брехня, відмова від “критичного взаєморозуміння” роблять, згідно з думкою теоретика, неможливим діалог між людьми, і тільки ті істоти, які здатні до мовної комунікації, можуть бути визнані особистостями.

На мовному аспекті комунікації наголошував свого часу Л. Вітгенштейн, зауважуючи в “Логіко-філософському трактаті”, що межі людського мислення визначають межі мови [3, 24 (3)]. Цю думку можна трактувати утилітарно: чим більшою кількістю іноземних мов людина володіє, тим ширше межі її світу, тим краще вона розуміє (комунікує) з “чужим” або “іншим”. Однак, безумовно, Л. Вітгенштейн мислив ширше, в цій його фразі присутній філософський контекст, сенс якого полягає в тому, що реальність опосередковується мовою, яка ніби сама творить образ світу, унікальний для конкретної мови і конкретної культури. Цю думку, до речі, активно розроблятиме М. Гайдеггер, постулюючи ідею конституювання мовою реальності. Але американський лінгвіст, антрополог Е. Сепір, розуміючи, що мова тільки проектує реальність у соціум, тим не менш зазначає, що усвідомити дійсність без допомоги мови неможливо, оскільки реальний світ значною мірою будується на основі мовних норм кожної групи, “ми бачимо, чуємо і сприймаємо навколишній світ саме так, а не інакше, головним чином завдяки тому, що наш вибір при його інтерпретації зумовлюється мовними звичками нашого суспільства” [7, 131]. Таким чином, теоретик наголошує на тому, що для вирішення фундаментальних проблем людської культури, зокрема і проблем комунікації, знання мов і мовних механізмів, розуміння процесу історичного розвитку мови є важливою умовою. Мова в цьому випадку, згідно із Е. Сепіром, стає символічним керівництвом до розуміння культури, а отже і умовою адекватної комунікації.

Мовний аспект комунікації, по-перше, — надзвичайно актуальний для сучасної України, а по-друге — дозволяє оцінити роль вербальної комунікації для людських спільнот, адже мова є продуктом

колективної взаємодії у процесі комунікації, вона посилює почуття солідарності, спільності й водночас визначає рівень культури й тип комунікації.

Наразі, повертаючись до етичного імперативу комунікації, зауважу, що, на мій погляд, не тільки мова і почуття солідарності та спільності мають першорядне значення у процесі комунікації, а й таке поняття, як “справедливість”, яке навіть на сьогодні є більш актуальним, ніж “солідарність”, адже проекти досягнення єдності людей у всесвітньому масштабі на основі солідарності — національної, культурної, громадянської — поки не вдавалися, адже поетика солідарності поступається прозі ринкових відносин. Безперечно, ідеальне об’єднання — це об’єднання на духовній основі, як це пропонували, наприклад, філософи всеєдності, але для цього поки час, на жаль, не настав, тому в сучасній соціокультурній реальності слід створювати більш реалістичні проекти.

Отже, можна стверджувати, що сучасна комунікативна теорія відроджує такі категорії, як “справедливість”, “суверенність особистості”, “обов’язок і сумління”.

У сучасному демократичному суспільстві (навіть якщо це країна, що в ній демократія тільки встановлюється, як зараз відбувається в Україні) солідарні суспільства, що виникають завдяки політичній ідеології, мають усвідомлювати себе як громадян держави і по своїй волі розвивати відносини взаємного визнання, утворюючи асоціацію вільних і рівних носіїв прав. Права громадян у такій ситуації фіксують позитивні свободи, що гарантують участь у політичному житті, завдяки якому вони, власне, і стають політично відповідальними суб’єктами. Комунікація громадян і держави за таких умов відбувається із самої солідарності, й політика держави в цьому випадку легітимна настільки, наскільки висловлює загальну думку і загальну волю народу. Таким чином, комунікативна влада (законодавча), що виражає в дусі законів дух народу, в демократичному суспільстві — є найзначущішою. Хоча, звісно, і виконавча не повинна забувати про комунікативні функції, але це вже проблема іншого дослідження.

Слід зауважити, що усі викладені тези щодо “солідарного суспільства”, “асоціації вільних і рівних носіїв прав” є ідеальною формою відносин держави і громадян у демократичному суспільстві. Однак необхідно наголосити, що навколо цієї про-

блеми виникає комплекс проблем, що потребують вирішення, а саме: співвідношення буття та моральних цінностей, поєднання соціальних норм, що належать до конкретних систем, з моральними. На необхідності з’ясування цих питань, до речі, наголошує український теоретик А. Єрмоленко, зауважуючи, зокрема, що в царині політики треба з’ясувати, чи має легітимація політичної системи, держави та права бути також і моральною легітимацією, чи мають максими політика виводитися з етичних принципів? Слушною також видається і думка науковця щодо необхідності встановлення певних норм щодо втручання у сферу людської природи, адже прогрес у сфері генної інженерії відкриває простір для непередбачених наслідків [4, 12]. Глобальна екологічна криза також вимагає встановлення моральних норм задля регулювання стосунків людини, суспільства та навколишнього середовища.

Проблема комунікації включає в себе іншу, не менш складну проблему — проблему ідентичності, адже ідентичність на основі загальних традицій і норм становить важливу опору політики, але ці ж традиції можуть перешкоджати включенню “Іншого”. Суспільство, нетерпиме до “Іншого”, приречене жити в постійному конфлікті без перспективи на досягнення згоди. Дотримання позиції, спрямованої на соціальне співробітництво, на готовність прислухатися до розумних доводів, є саме тим підходом, що надає можливість вільного обміну думками, в ході якого кожен заявляє і захищає власні інтереси, але реалізовує такі, які здобули загальну підтримку. Саме такий тип комунікації дасть змогу створити суспільство етичної згоди, в якому будуть врівноважені інтереси традиційного, ментального саморозуміння і юридичної справедливості.

Безперечно, проблема комунікації в аспекті взаємодії “Я — Інший” — це проблема діалогу культур, і аксіологічний контекст цієї проблеми допомагає засвоїти систему загальнолюдських цінностей. Оскільки Україна — поліетнічна та полікультурна, то саме цей аспект комунікації є найбільш актуальним і значущим.

Водночас історичний успіх будь-якої національної держави пов’язаний і з ефективністю її апарату, що забезпечує захист суверенітету і внутрішній правопорядок. Не будемо забувати і той факт, що сучасне суспільство є мультисистемним, але при цьому різні підсистеми є автономними: якщо полі-

тика або мораль розпочинають регулювати економіку, то вона занепадає, якщо державна бюрократія почне визначати життєві рішення, то це призведе до стагнації і, зрештою, до регресу. Вихід же із тотальності, що загрожує суспільству й державі в цілому, і, як наслідок, індивіду, — саме в комунікаційних діях, що призначені для того, щоб досягти згоди та взаєморозуміння у процесі переговорів, обміну думками та вироблення консенсусного рішення. І тут виникає ще один аспект комунікативної дії — якою мірою “життєвий світ” людини (поняття, що впровадив у науковий обіг Е. Гуссерль) може слугувати основою раціонального обґрунтування моральнісних належностей, адже “життєвий світ” є первинною основою взаєморозуміння. Проблема впливу “життєвого світу” на комунікаційні процеси і складна, і цікава, й може стати предметом іншого наукового дослідження, в рамках же цієї роботи зауважу, що в післягуссерліанській теорії поняття “життєвий світ” отримує інше, ніж у Е. Гуссерля, котрий розглядав його з феноменологічних позицій, інтерпретативне наповнення, в якому акцентується увага на філософії мови та мовленні (як, на-

приклад, у Ю. Габермаса), що зрештою призводить до того, що комунікація, спрямована на порозуміння, здійснюється на основі суб’єкт-суб’єктних відносин і тому потребує уваги та поваги до “Іншого”, що, своєю чергою, спонукає до комунікативної дії на основі взаємовизнання.

Цей постулат надзвичайно актуальний для сучасної України, в якій перманентна політична криза відчутно поглиблюється економічною, що призводить і до зміни політичного ландшафту країни. Сьогодні суспільство потребує формування повноцінних соціокультурних зв’язків у кожному регіоні та державі в цілому, що може бути реалізовано за умов комунікації з громадськими об’єднаннями різного рівня, з урахуванням самоідентифікації “Іншого”. Саме такий підхід створить умови для утвердження єдиної України “в різноманітті”. Розв’язання гуманітарних проблем, особливо в умовах сучасних викликів, також залежатиме від комунікативної дії, спрямованої на розуміння “Іншого”, що, своєю чергою, знижуватиме рівень соціальної напруги і створюватиме умови для формування демократичного, консолідованого суспільства.

Примітки:

¹Маються на увазі художній твір, будь-який вид мистецтва, а також види візуальної продукції.

Література:

1. *Апель К.-О.* Трансформація філософії / Карл-Отто Апель [пер. с нем. В. Куренной, В. Скуратов]. – М. : Логос, 2001. – 344 с.
2. *Белик А. А.* Культурная (социальная) антропология / Андрей Александрович Белик. – М. : РГГУ, 2009. – 613 с.
3. *Витгенштейн Л.* Логико-философский трактат / Людвиг Витгенштейн // Философские работы [сост., вступ. статья, примеч. М. С. Козловой; пер. с нем. М. С. Козловой и Ю. А. Асеева]. – М. : “Гнозис”, 1994. – Ч. 2. – С. 23–164 (1–75).
4. *Єрмоленко А. М.* Комунікативна практична філософія : підручник / Анатолій Миколайович Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
5. *Лотман Ю.* Проблема “обучения культуре” как типологическая характеристика / Юрий Лотман // Чему учатся люди? Статьи и заметки). – М. : Центр книги ВГБИЛ им. М. И. Рудомино, 2009. – С. 18–32.
6. *Савруцкая Е. П.* Проблемы коммуникации в контексте социокультурной реальности информационного общества / Е. П. Савруцкая // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2012. – № 1(3). – С. 132–137 // [Электронный ресурс] – Режим доступа : [http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik9_West_2012_1\(3\)16.pdf](http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik9_West_2012_1(3)16.pdf)
7. *Сепир Э.* Статус лингвистики как науки / Эдвард Сепир // Языки как образ мира [пер. с англ. Н. В. Перцова]. – М. : ООО “Издательство АСТ”; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – С. 127–138.
8. *Хабермас Ю.* Вовлечение другого. Очерки политической теории / Юрген Хабермас [пер. с нем. Ю. С. Медведева, ред. Д. В. Складнева]. – СПб. : Наука, 2001. – 417 с.
9. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас [пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева]. – СПб. : Наука, 2001. – 380 с.